

Akik meggyőződésből kollaboráltak

Gondolatok egy orosz dokumentumkötet kapcsán

A II. világháború történetének könyvtáryai az irodalma. Mégis – hiába telt el immár csaknem hét évtized a világegés befejezésétől – újabb és újabb szempontok merülnek fel a háború történetével kapcsolatban. Ugyan a kollaboráció jelenségének kutatása távolról sem új keletű – még a Szovjetunió tekintetében sem –, ám az a nemrég Moszkvában megjelent kötet, amely két egykori szovjet állampolgár németekkel való együttműködéséről számol be, mégis figyelmet érdemlő újdonságnak számít. Az Oleg Budnyickij által szerkesztett, *„Beteljesült. Megjöttek a németek!”* című könyv a megszállókkal való együttműködés egy eddig kevésbé feldolgozott vonatkozását mutatja be.¹ Mégpedig azok kollaborálását, akik az együttműködést nem kényszer hatására és nem is a túlélési akarás hétköznapi terhe alatt választották, hanem elvi megfontolásból. Azért, mert eszmei ellenfelei voltak a bolsevizmusnak, illetve mindannak, amit az új hatalom 1917 után rájuk kényszerített. A közelmúltban megjelent kötet két ilyen „eszmei kollaboráns”² három írását adja közre, megmutatva a megszállókkal való együttműködésük háttérét és döntésük indítékait.

1 Будницкий, 2012.

2 Nehéz pontosan meghatározni a németekkel való együttműködésnek azt a típusát, amelyet a könyvben szereplő írások szerzői képviseltek. És ez nem fordítási probléma, hiszen a kötet szerkesztői által használt jelzős szerkezet, az „идейный коллаборационизм” gond nélkül fordítható „eszmei kollaborációként”. A kérdés inkább az, hogy maga a szerkesztői koncepció meggyőző-e, vagyis a kötetben bemutatni kívánt jelenség épp ezzel a szó szerkezettel írható-e le a legpontosabban. Az világos és egyértelmű, hogy a kötet írásainak szerzői nem direkt kényszer hatására és nem is a túlélési akarás ösztönének engedve vállalták a németekkel való együttműködést. Ők azért voltak hajlandók kollaborálni, mert gyűlölték a bolsevizmust, és mert nem ismerték, avagy súlyosan félreismerték a németek háborús céljait. Ám az több mint kétséges, hogy ez a két „körülmény” önmagában elégséges lenne ahhoz, hogy „eszmei kollaborációról” beszélhessünk, vagyis olyanfajta magatartásról, amelynek következetesen végiggondolt „eszmei” alapjai lennének. A kötetben közölt írások szerzői esetében ez az „eszmei” alap kezdetben kimerült annak feltételezésében, hogy a németek támadása nyomán összeomlik a gyűlölt bolsevik rendszer, majd – miután a németek dolguk végeztével eltűnnek – létrejön valamilyen élhetőbb világ. Később – megtapasztalva a német megszállás hétköznapijait – mindez átalakult, köszönhetően Vlaszov színrelépésének is, és a kollaboránsok egy része kezdett „belekapaszkodni” a „harmadik út” koncepciójába, vagyis annak feltételezésébe, hogy egyszerre lehet elutasítani mind Sztálint, mind pedig Hitlert. Csakhogy e „koncepció” érvényre juttatásának egy pillanatig sem volt realitása. Ráadásul Vlaszov is csak azt követően vált a „demokratikus Oroszország” szószólójává, hogy a németek fogságába esett, vagyis politikai fordulatát nem valamiféle belső önvizsgálat, avagy eszmei meg hasonlítás váltotta ki, hanem radikálisan új és egyben kiszolgáltatott élethelyzete. Következésképpen nagyon is kérdéses, hogy a kötet szerzői által követett magatartás mennyiben tekinthető „eszmei kollaborációnak”. Ennek ellenére – jobb híján – magunk is használni fogjuk e kétséget ébresztő jelzős szerkezetet.

A bolsevizmus elutasítói

Mindeddig keveset tudhattunk ezekről az emberekről. Az azonban eddig sem volt kétséges, hogy a bolsevik rendszernek még az 1930–1940-es évek fordulóján is sokan lehettek ellenfelei, még ha ezt nem is fejezték ki tevőlegesen. A rendszerrel szembeni elégedetlenségnek számos oka lehetett. A kötet szerkesztői bevezető tanulmányukban több ilyen körülményre is felhívják a figyelmet. Mindenekelőtt arra, hogy a szovjetunióbeli életkörülmények, a mindennapi élet feltételei – többek között épp az erőltetett iparosítás következtében – már a háború előtt is rendkívül szegényesek, sőt kifejezetten nyomorúságosak voltak. És ez éppúgy vonatkozott a vidéki, mint a városi életre. 1941 nyarán, amikor a Szovjetuniót megtámadták, az ország alig egy évtizedre volt a kolhozosítástól, illetve a jelentős részben épp ennek következményeként lesújtó 1932–1933-es nagy éhínségtől. Az utóbbi a Szovjetunió teljes területén mintegy 7–7,5 millió ember éhhalálát okozta. És akkor még nem tettünk említést az egyre többeket elérő deportálásokról, a politikai terrorról és annak 1937-es betetőzéséről. Mindennek rendkívül súlyos társadalmi ára volt. Mindennél meggyőzőbben mutatják ezt a korszak demográfiai adatai. Mindenekelőtt a várható élettartamra vonatkozó mutató. Ez ugyanis a háborút közvetlenül megelőző évben a szovjet férfiak esetében már csak 38,6 év volt, míg a nőknél 43,9.³ Ezek az adatok lényegében megegyeztek az Orosz Birodalom századfordulós mutatóival, és mintegy 20 évvel voltak rosszabbak, mint a korabeli Angliáé. Ráadásul mindez nemcsak a még mindig magas csecsemőhalandósággal függött össze, hanem jelentős részben azzal, hogy az 1930-as évek végén az elhalálozottak fele a 16–49 év közötti korosztályhoz tartozott, míg ötödük a 16–29 év közöttihez.⁴ Mindez azonban nem a terror következménye volt elsősorban – bár nyilvánvalóan az is közrejátszott ebben –, hanem leginkább a mindennapos nélkülözésből, alultápláltságból, alacsony szintű egészségügyi ellátásból, vagyis az általános szegénységből fakadt.

Nemcsak a hétköznapi élet nyomorúsága taszított el sokakat a bolsevik rendszertől, de annak militáns egyház- és vallásellenessége is. A bolsevik vezetés – miután 1935-ben a soros népszámlálás nyomán kénytelen volt szembesülni a ténnyel, hogy közel húsz évvel hatalomra kerülése után a lakosság jelentős része továbbra is hívő – látványos egyházellenes kampányba fogott. Ennek pedig az lett a következménye, hogy míg a kampány előtt a Szovjetunióban mintegy húszezer templom, zsinagóga és mecset működött, addig 1941 elejére számuk már ezer alá csökkent. Ezzel párhuzamosan a különböző felekezetekhez tartozó klérus létszáma is erősen megfogyatkozott, a korábbi huszonnégyezerről ötezer-hatszázra. Ráadásul a megmaradtak fele a Moszkva által 1939–1940-ben megszerzett új területeken – Nyugat-Beloruszsiában, Nyugat-Ukrajnában és Besszarábiában – teljesített szolgálatot.⁵ Vagyis a rendszerrel nemcsak annak szegényes életfeltételei és terrorja miatt voltak sokan elégedetlenek, de istentagadó természete miatt is. Ez az utóbbi

3 Сахаров–Жиромирская, 2010. 32–33.

4 Уо. 33.

5 Lásd a kötet bevezető tanulmányát: Будницкий–Зеленина, 2012. 7.

kiváltképp a parasztokat tette felettébb bizalmatlanná. Körükben sokan hittek annak az 1930-as évek második felében széles körben terjedő szóbeszédnek, hogy e sátni rendszer hamarosan összeomlik, merthogy „rövidesen háború lesz, idegen hadseregek törnek be Oroszországba, és a kolhozokat felszámolják...”⁶

A rendszerrel való nyílt szembehelyezkedést a németek és szövetségeseik megérkezése előtt csak nagyon kevesen merték vállalni. Értelmetlennek, reménytelennek és feleslegesen kockázatosnak tűnt. A németek megérkezésével azonban megváltozott a helyzet. Az új feltételek mellett immár „sokan” választották a megszállókkal való együttműködést. Ez azonban nem jelentette azt, hogy a rendszerrel szembeni elégedetlenség, avagy a kifejezett rendszerellenesség feltétlenül elvezetett volna a megszállókkal való együttműködéshez. Számos példát találni arra – a kötet bevezetője is több ilyenre utal –, amikor a bolsevizmussal szembeni „igazol” elégedetlenség nem „csapott át” kollaborálásba. És persze ennek ellenkezőjére is akadt jócskán példa. Vagyis arra, amikor valaki késznek mutatkozott annak ellenére is a megszállókkal való együttműködésre, hogy korábban a szovjet rendszer támogatójának, sőt kifejezett támaszának számított.⁷ Azaz a szovjetellenességből még nem következett feltétlenül a megszállók kiszolgálása, miként a korábbi rendszerhűség sem jelentett garanciát arra, hogy valaki ne váljék kollaboránssá.

Ugyanakkor arra a kérdésre is nehéz válaszolni, vajon valóban sokan voltak-e azok, akik vállalták a megszállókkal való együttműködést. Már csak azért is nehéz e kérdésre választ adni, mert előtte azt is tisztázni kellene, hogy mi tekinthető egyáltalán kollaborálásnak. Ez ugyanis egyáltalán nem nyilvánvaló. Vannak persze vitán felül álló esetek, mint amilyen a megszállók fegyveres támogatása, akár katonaként, akár rendfenntartóként. És nyilván ebbe a kategóriába tartozik az is, aki kész a megszállók politikai támogatására, akár az új adminisztráció részeként, akár az új hatalom propagandistájaként. De vajon kollaborált-e az, aki a korábbi posztján maradt és egy dohánygyár vagy a helyi állatkert igazgatójaként a megszállás idején is tovább dolgozott? Mi lett volna ebben az esetben a helyes magatartás? Mindent hátrahagyva elmenekülni? Partizánnak állni, avagy ott maradni és óvni, ami még óvható? A Don melletti Rosztovban például a megszállást követően mind a dohánygyár igazgatója, mind a városi állatkert vezetője a helyen maradt. Olyannyira, hogy miután a németeket kiűzte a visszatérő Vörös Hadsereg, akkor is posztjukon maradtak.⁸ Vagyis föl

6 Фицпатрик, 2001. 13.

7 Ермолов, 2010. 31.

8 A bemutatott kötet bevezető tanulmánya számol be a rosztovi igazgatók esetéről. Az azonban végül nem derül ki, hogy a szovjet csapatok visszatérésekor miként alakult a sorsuk. Lehet, hogy posztjukon maradhattak, lehet, hogy nem. Különböző okok miatt inkább az utóbbi változat a valószínűbb. A visszatérő szovjet hatóságok ugyanis rendkívül bizalmatlanok voltak azokkal szemben, akik a megszállt területen rekedtek (Будницкий, 2012. 6.). Valerij Vasziljev, a vinnyci terület megszállását feldolgozó dokumentumkötet egyik bevezető tanulmányának szerzője írását egy mogiljovi szemtanú visszaemlékezésére hivatkozva a következőkkel zárja: „...a szovjet hivatalnokok még a gettót túlélő zsidókat is nyíltan kollaborálással vádolták. A megszállókkal való potenciális együttműködéssel gyanúsítva őket, azt kérdezték tőlük: »Ha túl tudták élni, akkor ez miképpen volt lehetséges?« Ezért aztán az emberek igyekeztek semmit se mesélni a megszállásról, a városok és a kis települések lakói pedig gyakran cserélték a személyi igazolványukat, nevüket, születésük helyét és idejét.” (Васильев, 2010. 47.)

nem merült bennük, hogy a visszavonuló megszálló erőkkel együtt nekik is menekülniük kellene. Nyilván úgy gondolták, hogy semmi rosszat nem követtek el. De vajon a visszatérő szovjet hatóságok is így gondolták-e? A helyükön maradó igazgatók pedig biztosak lehettek-e abban, hogy amiként ők, úgy a helyreállított bolsevik hatalom képviselői is így gondolják-e majd? Ez egyáltalán nem volt magától értetődő. Mint ahogyan az sem, hogy kollaboráns-e az a némettanár, akit a megszálló hatóságok tolmácsolásra kényszerítenek. Kiváltképp kényessé válik ez a kérdés, ha a sors ráadásul úgy hozta, hogy tolmácsként kénytelen volt elfogott ellenállók vagy ellenállónak vélt civilek kihallgatásán is részt venni. Mi a bűne? Volt-e bűne? Hol húzódik itt a határ? És együttműködőnek kell-e tekinteni azt, aki a megszállt terület valamilyen helyreállított üzemében egyszerű munkásemberként dolgozott, mert valamiből mégiscsak meg kellett élnie? És kollaboráns-e az a mérnök, aki előbb segített valamilyen lerombolt vagy részben leszerelt üzem újraindításában, majd működtetésében? És rossz néven vehető-e a parasztoktól, hogy készek voltak továbbra is a földeken dolgozni? Azokon a földeken, amelyeket ugyan nem kaptak vissza, de nem is tartoztak a kolhozokhoz, merthogy azokat immár átnevezték „közösségi gazdaságoknak”.

Az orosz történészek egy része az utóbbi időben mind gyakrabban használja a „civil kollaboráció” fogalmát, megkülönböztetve ezzel a megszállókkal való együttműködés „polgári” formáit annak katonai változatától. Ugyanakkor e fogalmat rendkívül kiterjesztően – nem egy esetben vitathatóan széles kört érintően – használják. Ennek következtében ide értik mindazok tevékenységét, akik a megszállt területek helyi igazgatásában közreműködtek, továbbá azokat, akik olyan ipari és kereskedelmi cégeket vezettek, illetve működtettek – beleértve a munkásokat is –, amelyek éppúgy kiszolgálták a megszálló erőket, mint a helyi lakosságot. Ugyancsak a „civil kollaboráció” megnyilvánulásának tekintik a helyi rendőrség és igazságszolgáltatás szerveivel való együttműködést, azok munkatársaiként. De a kollaboránsok közé sorolják azokat is, akik a szolgáltató ágazatban, az egészségügyben, a különböző szociális intézményekben, továbbá az oktatás és a kultúra területén szolgálták a német érdekeket. Hasonlóképpen „civil kollaboránsoknak” tekinti e felfogás azokat is, akik egyházi személyként közreműködtek a megszálló politika érvényre juttatásában. Végül pedig mindazokat ebbe a körbe von, akik ideológusként, propagandistaként, újságíróként, illetve különböző szovjetellenes pártok és mozgalmak tagjaként a megszállókkal való együttműködésre szólították fel a helyi lakosságot. Nem meglepő, hogy e széles értelmezett „civil kollaboráció” részeseként egyes orosz történészek mintegy 22 millió szovjet állampolgárt tartanak számon, köztük azt a 20,8 millió parasztot is, akik hajlandóak voltak a megszállás körülményei között is felvenni a munkát.

A megszállás

És miután többé-kevésbé tisztáztuk a kollaboráció fogalmát – már amennyire ez egyáltalán tisztázható –, azt is világossá kell tenni, hogy voltaképpen hányan kerültek abba a helyzetbe, hogy „kollaborálhassanak”, vagyis a teljes szovjet népesség mekkora része rekedt a megszállt területeken. Egyelőre azonban még erre a kérdésre sem tudjuk a pontos választ. Amit tudunk az az, hogy azon az 1,9 millió

négyszázötvenkilométernyi területen,⁹ amely a németek és szövetségeseik kezére került, a háború kitörése előtt mintegy 85–88 millió fő élt,¹⁰ vagyis a Szovjetunió korabeli teljes népességének 44–46 százaléka. Ez azonban nem jelentette azt, hogy miután kitört a háború, mindenki, aki korábban ott élt, a megszállt területeken is maradt. Részben az e területekről korábban behívott hadkötelesek, részben az evakuálás során a térségből áttelepítettek, részben pedig a spontán menekülők jelentős mértékben csökkentették az idegen felügyelet alá kerültek számát.

A lakosság szervezett kivonása az ország nyugati részének különböző területeiről felettébb egyenetlenül valósult csak meg. A közel 3 milliós Litvániából, például, csak húszezer embert tudtak evakuálni, vagyis a lakosság mindössze 0,07 százalékát, merthogy e nemrég a Szovjetunióhoz csatolt tagköztársaságot a német csapatok négy nap alatt lerohanták. Lényegében ugyanez a helyzet alakult ki Lettországból is. Innen a lakosság 2 százalékát tudták kimenekíteni. A nyugati határtól legtávolabb eső balti tagköztársaság, Észtország esetében már valamivel sikeresebb volt e művelet, de a kimenekítettek aránya itt sem haladta meg a 6 százalékot. Vagyis a szovjet hatóságok az 5,7 millió össznépességű három balti tagköztársaságból – nyilván a helyi lakosság jelentős részének ellenkezése miatt is – mindössze 120 ezer embert tudtak az ország belső területeire áttelepíteni.¹¹ Ennél hatékonyabban alakult az evakuálás Ukrajna esetében. Az akkor 41 milliós népességből mintegy 4 millió főt sikerült kimenteni, míg a 9 milliós Belorussziából 1,5 milliót.¹²

A műveletek és a már említett egyéb körülmények következtében valószínűleg mintegy 70 millió ember rekedhetett a megszállt területeken. Ebből kevesebb mint 30 milliót tett ki az orosz tagköztársasághoz tartozó területeken élők száma, míg mintegy 40 milliót a Baltikumban, Belorussziában, Ukrajnában és Moldáviában élők. Miután pedig a szovjet hatóságok nemcsak gyárat és üzemeket telepítettek át az ország belső területeire, hanem a hadköteles korhatárnál néhány évvel fiatalabb férfiakat is, a Szovjetunió megszállt részein túlnyomó többségében – mintegy háromnegyed részben – nők maradtak, míg a kisebbségben lévő férfiak nagy része vagy idős ember, vagy még gyermek volt. A fiatal, ám még nem hadköteles férfiakra ugyanis Moszkva stratégiai tartalékként tekintett, és igyekezett minél nagyobb számban kimenekíteni őket. Ez jórészt sikerült is.

A megszállás a mindenkori frontvonal közelében még közvetlen katonai felügyeletet jelentett, míg a harctértől távolabb eső részekben az új hatalom már civil adminisztráció révén igazgatta az ott élőket. Berlin az elfoglalt szovjet területeken négy, úgynevezett „birodalmi komisszariátust” tervezett kialakítani.¹³ Ebből kettő

9 Lásd: *Население России в XX веке*. 2001. 61.

10 *А Народное хозяйство СССР* című kötet 84,9 millió főben határozza meg az utóbb megszállás alá került területeken 1940-ben élők számát. Ezzel szemben a *Население России в XX веке* tanulmánygyűjtemény – azon közléséből kiindulva, hogy az orosz tagköztársaság utóbb idegen felügyelet alá vont területein a háború kitörése előtt közel 30 millióan éltek (lásd az említett kötet 49. oldalán), míg a Szovjetunió többi megszállt nyugati tagköztársaságában mintegy 60 millióan (lásd a szóban forgó kötet 16. oldalának táblázatát) – arra enged következtetni, hogy ez a szám akár a 88 milliót is elérhette.

11 Lásd: *Население России в XX веке*. 2001. 70.

12 Уо. 71–72.

13 Князьков, 2004. 265.

létre is jött. A balti térséget és Belorusszia északi részét magába foglaló „Ostland”, illetve az ukrán tagköztársaság jelentős részére kiterjedő „Ukrajna”. A tervbe vett „Kaukázus” és „Moszkva” nevű adminisztratív egységek azonban a német háborús célok teljesületlensége miatt nem kerültek felállításra.

A megszálló hatóságok sem de jure, sem de facto nem tettek érdemi különbséget az elfoglalt területek civil lakossága és a hadifoglyok „mozgatása” között.¹⁴ Ez mindennél világosabban mutatkozott meg a kényszerdeportálások gyakorlatában. A civil lakosság ez ellen nem tehetett semmit. Ha megpróbált ellenállni, erőszakkal vitték el és kényszerítették munkára. Ugyanakkor a munkavégzés a megszállt területeken is kötelező volt mindenkinek. Ez éppúgy vonatkozott a városi, mint a falusi lakosságra. Legfeljebb annyi volt az egyes megszállt területek közti különbség, hogy míg e szabály a németek felügyelte területeken a 18–45 év közötti korosztályra vonatkozott, a románok ellenőrizte besszarábiai és dél-ukrajnai, úgynevezett „Transznisztriában” a 16–40 év közöttiekre. Elvileg az üzemekben a napi munkaidő 11-12 óra volt, míg a földeken napkelte után napnyugtáig tartott. Az aratási időben még a 10–12 éves gyerekeket is kivezényelték a földekre.¹⁵ Aki pedig nem engedelmeskedett vagy lazsált, azt kockáztatta, hogy németországi kényszermunkára hajtják vagy a környék valamely munkatáborába zárják.

A megszállt területeken maradtak közérzetét és politikai hangulatát számos körülmény befolyásolta. A Szovjetunió azokon a részein, amelyek közvetlenül a honvédő háborút megelőző években kerültek Moszkva fennhatósága alá, többnyire bizakodóan fogadták a német erőket. Az ott élők jelentős része késznek mutatkozott a megszállókkal való együttműködésre. Mindez a német csapatok megjelenésekor nem egy esetben öltött erőszakos formát, és fejeződött ki véres zsidóellenes pogromokban. Az NKVD-börtönök megnyitása és az ott elkövetett tömeggyilkosságok közszemlére tétele, együtt annak folyamatos sulykolásával, hogy a lakosság ellen elkövetett belsevik gáztettek mögött a zsidók és a „zsidó belsevizmus” áll, pillanatok alatt megtette hatását. Ennek nyomán Rigától Vilniuson át egészen Lvovig gyilkos pogromok söpörtek végig a szovjet hatalom helyén éppen berendezkedő, ám a „népi dühöt” lefogni nem akaró megszálló hatóságok szeme láttára.¹⁶

Mindazonáltal a lakosság együttműködési készsége nemcsak ezekre a frissen „szovjetizált” területekre volt jellemző, hanem az ország belső, a nyugati határtól távolabb eső részeire is. Az Ukrajna közepén található vinnyicai területen is kezdetben sokan reménykedve fogadták a megszálló erőket. Nincs ebben semmi meglepő, ha tudjuk, hogy az 1932-ben kialakított Vinnyica megyében az ott élő 3,5–4 millió lakosból csaknem félmillió ember veszett oda a *holodomor*, a nagy éhínség éveiben.¹⁷ Néhány évvel később, a *nagy terror* idején pedig közel húszezer embert tartóztattak le a megyében, és közülük csaknem 14 ezret ki is végeztek.¹⁸ Mindezek után a terület lakóinak jelentős része érthető módon reménykedett ab-

14 Uo. 267.

15 Lásd Васильев, 2010. 40.

16 Байрау, 2010. 24.

17 Васильев, 2010. 30.

18 Uo. 30.

ban, hogy a németek és szövetségeseik megjelenésével valami változni fog, a dolgok legalább egy kicsit jobbra fordulnak. A külvilágtól elzárt, ugyanakkor a sztálini propagandával szemben egyre bizalmatlanabbá váló szovjet emberek honnan is tudhatták volna, hogy a megszálló erők célja a legkevésbé sem az ő életkörülményeik javítása lesz? Maguknak kellett megtapasztalni, hogy a megszálló erők teremtette új rend sokkal elviselhetlenebb, sőt borzalmasabb, mint a bolsevikoké volt.

A megszállt területeken uralkodó közhangulat alakulását pontosan és hitelesen mutatják meg azok a dokumentumok, amelyek az *Élet a megszállás körülményei között. Vinnyica megye 1941–1944* című kötetben jelentek meg nemrég.¹⁹ E nagyszabású, csaknem kilencszáz oldalas, kiterjedt nemzetközi együttműködéssel létrehozott dokumentumkötet a megszállás hétköznapijainak számos vonatkozását mutatja be a megszálló hatóságok büntető politikájától a holokauszton és az ellenállás különböző formáin át egészen a túlélés hétköznapi stratégiáig. A kötet dokumentumaiból világosan kiderül – és ezt maguk a németek is érzékelték –, hogy az elfoglalt területek lakossága már 1942 elejétől egyre határozottabban kezdte elítélni a megszálló erők magatartását és egyre rosszabbban tekintett a jelenlétükre. A civil lakosság mind többeket érintő deportálása – átszállításuk németországi kényszermunkára – csak tovább fokozta a megszállókkal szembeni ellenérzést és a tőlük való félelmet. A németországi munkakörülményekről beszámoló első levelek megérkezése pedig mind többeket erősítette meg az elhatározást, hogy „el kell menekülni, semmiképpen sem szabad utazni!”.

A Sztálingrád és a Kaukázus irányába indított újabb német támadás 1942 nyarán ismét óvatosságra intette a megszállt területeken élőket. Ebben a helyzetben újra a tőrést, a munkát, a hallgatást és legfőképpen a kivárást választották. Ugyanakkor 1942 elejétől a megszállt területek egyre nagyobb részén kezdett kibontakozni a partizánháború. Ez Vinnyica megye délkeleti és déli részén azzal járt, hogy az ellenállók mind hatékonyabban tudták megakadályozni a learatott gabona Németországba történő szállítását. Sőt a partizánok – ráérezve arra, hogy miként nyerhetik el a megszállt területek lakosságának rokonszenvét – a visszatartott gabonát elkezdtek szétszítani.²⁰ A németek sztálingrádi vereségét követően a partizánok tevékenysége a korábbiaknál is aktívabbá vált. Ekkor indultak el a kollaboránsok elleni első átfogó akciók. És a lakosság egyre nagyobb része kezdte a szovjet ellenálló csoportokat, ha nem is jelentős, de olyan reális erőnek tekinteni, amely kész és képes megvédeni őket attól, hogy elhajtsák a megmaradt állataikat, elvegyék szegényes vagyonukat és kenyerüket, őket pedig kényszermunkára vigyék.

Érzékelve e mindinkább kiteljesedő érzelmi fordulatot, a németek megpróbálták valamiképpen tenni ez ellen. Vinnyica megyében például ezt a lengyel hadifoglyok NKVD által elkövetett katyni (katyni) tömeggyilkosságának bemutatásával, a tömegsírok 1943 áprilisában kezdődő feltárásával, az NKVD felelősségének széles körű propagandájával próbálták elérni. A gáztett elkövetése miatti szovjet felelősség bemutatása meg is tette a magáét. A sírok feltárásán dolgozó több né-

19 *Жизнь в оккупации*. 2010.

20 Васильев, 2010. 45.

met és egy nemzetközi bizottságot sokan még több száz kilométernyi távolságról is fölkeresték, csak hogy beszámolhassanak a szovjet belbiztonsági szervek korábban elkövetett rémtetteiről. Ugyanakkor a megszállt területek lakossága nemcsak erről számolt be, de kihasználva a helyzetet, megpróbált védelmet nyerni a bizottságoknál a helyi megszálló hatóságok túlkapásaival szemben, illetve sokan abbéli csalódottságuknak adtak hangot, hogy számos helyen továbbra is ugyanazok a helyi előjárók, mint akik a bolsevikok idején voltak.

Az NKVD 1937–1938-as tevékenységét feltáró német bizottság ukrán tolmácsa, aki egyben az ukrán nemzeti ellenállás aktivistája is volt, úgy találta, hogy 1943 nyarán, miként korábban Sztálint, úgy már Hitlert sem kedvelte a megszállt területek lakosságának nagy többsége. A dokumentumkötetben is szereplő feljegyzése²¹ szerint egy a bizottságot felkereső értelmiségi ukrán nő arra a kérdésre, hogy miként viszonyul Hitlerhez és Sztálinhoz, némi gondolkodás után azt a többé-kevésbé akkor már jellemző választ adta, hogy neki Sztálin teljes mértékben közömbös, mert tőle semmi jót nem kapott. Ugyanakkor Sztálin idején mégiscsak volt munkája, háza, bútora, élete, férje, és biztos lehetett abban, hogy ha nem avatkozik bele a politikába, akkor semmi sem történik majd vele. Hitler viszont mindezt elvette tőle, beleértve a saját életével kapcsolatos bizonyosságot is, merthogy bármelyik pillanatban lelőhetik vagy németországi kényszermunkára vihetik. *„Így aztán miért is kellene Hitlert szeretnem?”* – fejezte be válaszát az ukrán nő.²²

Lényegében ugyanerre a hangulatváltásra hívta fel a figyelmet az ukrainai német adminisztrációban szolgáló Heinz von Homeier is egy 1943 októberében írt jelentésében. Az Alfred Rosenberg birodalmi miniszterhez intézett levél a megszállt területeken uralkodó hangulat átalakulását úgy írta le, mint ami a németekkel való kezdeti „látványos együttműködési készségtől” fokozatosan vezetett el a „bolsevizmusnak mint kisebbik rossznak” az elfogadásáig. Holott korábban épp ennek az ellenkezője volt a jellemző, vagyis a „bolsevizmusban való csalódás, a tehetetlenség, a passzív ellenállás, majd a bolsevizmus tagadása” volt az uralkodó érzület. 1943 őszére azonban megfordult a korábbi tendencia, és a megszállt területek lakossága az ellentámadásba lendült Vörös Hadsereget kezdte ismét úgy emlegetni, hogy „jönnek a mieink”. Ez egy évvel korábban még teljesen elképzelhetetlen lett volna. Akkoriban a megszállt területek lakossága a szovjet hatalomról csak mint a „korábbi kormányról” vagy „azokról” beszélt, vagyis a bolsevik rendszert még nyelvileg is megszerve „eltartotta” magától.

1943 őszére azonban már más lett a helyzet. És ebben nem a szovjet ellentámadás játszotta a döntő szerepet, hanem a megszálló erők kegyetlen büntető politikája. Az a politika, amely kezdet kezdetétől ellenfelét a *keleti fronton* nem legyőzni akarta, hanem megsemmisíteni, nem megadásra kényszeríteni, hanem felkoncolni és erőforrásait kizsigerelni. E politika a megszállt szovjet területeken több mint 7 millió civil lakos legyilkolását, több mint 4 millió halálra éheztetését – illetve a fertőző betegségektől és az orvosi ellátás elmaradásából következő halálát – hozta magával. Ugyan-

21 *Из воспоминаний переводчика*. 2010. 471–479.

22 Uo. 479.

csak e büntető politika következménye volt, hogy a németországi kényszermunkára elhajtott több mint 5 millió szovjet állampolgár közel fele (2,2 millió) nem élte túl a kegyetlen munkafeltételeket. Mindez azt jelentette, hogy a megszállt területen rekedt 70 millió civilből, akik döntő többsége nő, gyermek és idős ember volt, csaknem 14 millióan pusztultak el, vagyis minden ötödik azok közül, akiket a háború az idegen csapatok által elfoglalt területeken ért.²³ Ezek az adatok önmagukért beszélnek. És akkor még nem tettünk említést arról, hogy ennek a háborúnak voltak politikai és faji alapon kijelölt elsődleges célpontjai. Ebbe a kategóriába tartozott a szovjet zsidóság. Közülük a megszállt területen rekedtek mindössze egy százaléka élte túl a háborút.²⁴

A kollaborálás motivációi

E drámai küzdelem sajátos olvasatát kínálja az a két „eszmei kollaboráns” által jegyzett három szöveg, amely a *„Beteljesült. Megjöttek a németek!”* című kötetben láttott nemrég napvilágot. Az első és egyben a leghosszabb írás Olimpiada Poljakova háborús naplója, míg a másik kettő Vlagyimir Szokolov már a háború után keletkezett dolgozata. Eme utóbbiak a New York-i Columbia Egyetem „szovjet programja” számára készültek az 1950-es évek első felében. A két írás közül az első a háború előtti, illetve a háború alatti szovjet iskola működését mutatja be, míg a második a német megszállás hétköznapjait idézi fel. Poljakova háborús naplójának egyes részleteit még 1954-ben közölte a Granyi című emigráns folyóirat,²⁵ Szokolov írásai közül az oktatással foglalkozó egy egyetemi tanulmánykötetben,²⁶ a megszállásról írt dolgozata pedig a „szovjet program” sokszorosított kiadványsorozatának 58. füzeteként jelent meg.²⁷ A kötetben szereplő írások azonban már első megjelenésükkor sem a szerzők eredeti neve alatt láttak napvilágot, hanem a háború végén felvett – a Nyugaton maradásukat megkönnyítő – új nevük alatt. Poljakova Ligyija Oszipova néven adta közre az *Egy kollaboráns nő naplójának*²⁸ részleteit, míg Szokolov Vlagyimir Szamarinként jegyezte mindkét írását.²⁹

Poljakováról keveset tudni, de azt igen, hogy 1902-ben született. Novocserkasszkban járta ki a gimnáziumot, ám tovább nem tanult. Valószínűleg a pol-

23 Кривошеев–Андроников–Буриков–Гуркин, 2010. 48.

24 Lásd: Арад, 1992. 6., 30.

25 *Грани*, 1954. 21. sz.

26 Lásd Kline, 1957.

27 Samarin, 1954. A sokszorosított kiadvány oroszul jelent meg, de angol cím alatt.

28 Осипова, 2012. 63–176. Oszipova naplójának eredeti kéziratosa példány nem maradt fenn. Fennmaradt azonban az az írógéppel rögzített változat, amelyet Oszipova az 1950-es évek legelején készített el azzal a céllal, hogy azt közreadja. Ez a szerző által utólagosan szerkesztett gépirat került kiadásra a most megjelentetett moszkvai kötetben. A gépirat azonban bizonyítottan nemcsak az eredeti kéziratból, de a Granyi-ban közölt változattól is eltér. A moszkvai kiadás szerkesztői több ponton is kimutatják a napló utólagos „átigazítását”, de még ennek ellenére is úgy tekintenek arra, mint a német megszállás hétköznapjainak fontos és figyelmet érdemlő forrására. A szerzői gépiratot a Stanford University mellett működő Hoover Intézet archívuma őrzi. A napló gépiratos változatának teljes kiadására a most megjelentetett moszkvai kötetben került sor először.

29 Самарин, 2012b. 189–223.; illetve Самарин, 2012a. 227–304.

gárháborús évek sem kedveztek ennek. Szinte még gyermek, amikor egy karcsú verseskötetet jelentetett meg. E korai költői ambíció azonban utóbb elillant. Talán épp azért, mert még nincs tizenhét éves, amikor férjhez megy a nála tizenhárom évvel idősebb Nyikolaj Poljakovhoz. A férj, miután 1912-ben elvégezte a szentpétervári egyetemet, bekapcsolódott az orosz szövetkezeti mozgalomba. Hol a moszkvai Fogyasztói Közösségek Szövetségének, hol a harkovi Hitelszövetkezetek Egyesületének, hol pedig a kubányi Ipari Szövetkezetek Szövetségének munkatársa. Mindez arra vall, hogy a család gyakorta költözött az ország egyik részéből a másikba. Ez az életforma Poljakovékra éppúgy jellemző volt a forradalom előtt, mint azt követően, bár annak okai nem azonosak. Poljakova hűségesen követte férjét, miközben maga nem dolgozott. A férje tartotta el. Ahogy teltek az évek, Poljakov egyre gyakrabban vállalt tanári állást, többnyire kis vidéki technikumokban. A család életformája azonban változatlan maradt: továbbra is gyakran változtatták lakhelyüket. A férj ugyanis, aki minden jel szerint nem kedvelte a bolsevik rendszert, amint kisebb-nagyobb konfliktusba keveredett az iskola vezetésével, fogta magát és feleségével együtt továbbállt. De mert nem tudott minden esetben az új helyen tanári álláshoz jutni, kénytelen volt időről időre portásként, éjjeliőrként vagy könyvelőként elhelyezkedni.

A család háború előtti életformája nem egy vonatkozásban emlékeztetett az úgynevezett „belső emigránsok” magatartására. Ez a kifejezés még az 1920-as évek elején bukkant fel Kornyej Csukovszkij Alekszej Tolsztojhoz intézett levelében.³⁰ Miután a levél 1922-ben megjelent egy berlini orosz emigráns lapban, a Nakanunyében, a kifejezés rövid időn belül közismertté vált, köszönhetően többek között annak is, hogy azt egyetértően a Pravda is átvette, és gyakorta használta. Csukovszkij levelében azokat tartotta „belső emigránsnak”, akik nem voltak hajlandóak elfogadni a bolsevik rendszer új szabályait, annak ideológiáját, szokásait és elvárásait, miközben kitartóan álmodoztak a rezsím összeomlásáról. A rendszerrel való efféle nem-együttműködésnek idővel mindinkább az lett a következménye, hogy ezek az emberek egyre inkább keresték az életnek azokat a színtereit, ahol minél kevésbé lehetnek szem előtt, és a lehető legritkábban kényszerülnek a rendszerrel való együttműködésre. Ez a fajta „önmarginalizálás” jellemzi a Poljakov házaspár háború előtti életét is. A rendszerrel szembeni idegenkedés – a rendszerbe való be nem illeszkedés – ugyanakkor önmagában aligha lehetett indoka Poljakovék német támadást üdvözlő magatartásának. Már csak azért sem, mert nagyon sokan voltak olyanok, akik hozzájuk hasonlóan nem szenvedhették a bolsevikokat, mégsem álltak a németek oldalára.

Az Oszipova név alatt írt napló első bejegyzése a háború kitörésének napján a következőkkel kezdődik: *„A rádió ma közölte, hogy a németek megtámadtak minket. Úgy tűnik, hogy a háború elkezdődött, és ez valódi háború lesz. Csakugyan közeledne a felszabadulásunk? Bármilyenek is a németek – a mieinknél nem lesznek rosszabbak. És egyébként is mi dolgunk a németekkel? Élni nélkülük fogunk. Most mindenkinek az az érzése, hogy végre megtörtént az, amire valamennyien már régóta*

30 A kötet bevezető tanulmánya hívja fel a figyelmet a „belső emigráció” fogalmának feltehetően Csukovszkijhoz kötődő eredetére. Lásd: Будницкий–Зеленина, 2012. 8.

vártunk, és amit nem mertünk remélni, ám amire tudatunk mélyén mégiscsak erősen vágytunk. Ha nem lett volna velünk ez a remény, képtelenség lett volna élni, nem lett volna miért. Ahhoz pedig kétség sem férhet, hogy győznek a németek. Bocsáss meg nekem, Uram! Nem vagyok sem népem, sem hazám ellensége. Nem vagyok korcs. De egyenesen kell az igazság szemébe nézni: mi valamennyien – egész Oroszország – szenvedélyesen kívánjuk az ellenség – bármilyen legyen is az – győzelmét. Ez az átkozott rendszer elrabolt tőlünk mindent, beleértve a hazafias érzést is.”³¹

Világos álláspont. Ugyanakkor – mert valóban sokan nem szenvedhették a bolsevikokat, és mert a Poljakov család kezdettől fogva elutasító volt az új rezsimmel szemben – mégsem meglepő a napló felütése. Oszipova álláspontját némiképp talán mentheti – legalábbis egy ideig –, hogy a napló szerzője nem láthatta előre, mit hoz majd a német megszállás. Ez azonban felettébb ingatag mentség, már csak azért is, mert sokan voltak olyanok, akik bár a bolsevizmus kérlelhetetlen ellenfeleiként gyűlölték a rendszert, ettől még eszükbe nem jutott a német támadás ünneplése. Ebből a szempontból roppant tanulságos, ahogyan az orosz politikai emigráció különböző irányzatai reagáltak a Szovjetunió elleni német támadásra. Az emigrációba kényszerített mensevikek már a támadás másnapján éles hangú nyilatkozatban ítélték el Hitler háborúját. Az 1941. június 23-án nyilvánosságra hozott állásfoglalásuk többek között a következőket tartalmazta: „A Szovjetunió elleni hitleri agresszió országunk népeinek újabb nélkülözést és szenvedést, a gazdasági, társadalmi és nemzeti elnyomás új formáit, az ország feldarabolásának és a Harmadik Birodalom gyarmatává tételének veszélyét hozza magával. Ebben a helyzetben pártunk – amely immár több mint 20 éve engesztelhetetlen ellenzékként áll szemben a kommunista párt Oroszországban uralkodó terrorisztikus diktatúrájával, és egy pillanatra sem változtatott a sztálini rendszerhez való viszonyán – országunk hitleri támadással szembeni megvédésének álláspontjára helyezkedik, alárendelve a sztálini despotizmus felszámolásáért vívott küzdelmét a világháború elleni háború magasabb érdekének.”³²

Nemcsak a mensevikek látták világosan a hitleri támadás természetét, de a politikai emigráció más irányzatai is, így a külföldre kényszerített liberálisok, az egykori kadétok is. Jellemző, hogy e párt jobbszárnyának hajdani vezéralakja, Vaszilij Maklakov ugyanúgy ellenállásra szólított fel a németekkel szemben, miként az orosz történelmi baloldalhoz tartozó emigráns mensevikek. Az azonban kétségtelen, hogy az emigráció jobboldali, kiváltképp monarchista csoportjai jórészt a németekkel való együttműködést propagálták, ama régóta hangoztatott meggyőződés jegyében, hogy „Sztálin ellenében akár az ördöggel is lehet szövetezni”. Ugyanakkor a Franciaországban élő Anton Gyenyikin tábornok – a polgárháború idején a fehér tábor egyik kulcsalakja – a Szovjetunió honvédő háborúját támogatta. És e meggyőződését annak ellenére sem adta fel, hogy a németek többször is megpróbálták nyomást gyakorolni rá, többek között azzal, hogy hol gyűjtőtáborba vetették, hol házi őrizetben tartották. Gyenyikin azonban hajthatatlan maradt, miként az orosz kulturális emigráció olyan nagyjai is, mint Ivan Bunyin, Nyikolaj Ber-

31 Осипова, 2012. 65.

32 Idézi: Двинов, 1950. 10.

gyajev vagy Szergej Rahmanyinov. Egyikük sem állhatta a bolsevizmust, mégsem gondolták, hogy támogatható lenne Hitler háborúja. De hasonlóképpen gondolkodott a monarchista eszme talán legnagyobb hatású emigráns ideológusa, Ivan Iljin is. És még az az Ivan Szolonyevics is „elfordult” a német háborús politika támogatásától, aki a szovjet belső viszonyokról írt, 1937-ben németül is kiadott könyvével („Oroszország a koncentrációs táborban”)³³ rendkívül népszerű lett a legfelsőbb náci vezetés körében, és a Szovjetunió megtámadása előtt két éven át szorosan együttműködött Göbbels propagandaminisztériumával.

Lehet persze minderre azt mondani, hogy könnyű volt nekik, ők nem a Szovjetunióban éltek, nekik nem kellett a bolsevik uralom nyomasztó hétköznapjait elszenvedniük. Csakhogy ez az álláspont legfeljebb addig volt tartható, amíg nem érkeztek meg és nem rendezkedtek be a megszálló erők. Néhány hónapos jelenlétük után, ha valaki őszinte akart lenni önmagához, aligha állíthatta, hogy ez az új helyzet jobb, mint a korábbi volt. És azt sem állíthatta, hogy a németek felszabadítókként viselkednének. Oszipova is egy idő után bevallja, hogy a németek rosszabbak, mint amilyenek a bolsevikok voltak. Ám hosszú út vezetett el idáig. Előbb a háború kitörésének lelkesült ünneplése, majd az az 1941. szeptember 19-i bejegyzés, amely arról számol be, hogy a németek végre elérték Carszkoje Szelót, Oszipova és férje lakhelyét. *„Beteljesült. MEGJÖTTEK A NÉMETEK!”* – kezdődik az aznapi naplórészlet. Majd annak leírásával folytatódik, hogy miként is festett az a két német katona, akivel a napló szerzője és annak szomszédjai először találkoztak a Leningrád közelében lévő kisváros utcáin. Ebből – többek között – kiderül, hogy a tanácsalannak tűnő német katonáknak sokkal fontosabb volt a kezükben tartott tyúktojás, mint *„mi ott valamennyien, együtt átélt izgalmainkkal. Ezért aztán egy kicsit duzzogtunk is a németekre. De NINCSENEK MÁR VÖRÖSÖK! SZABADSÁG!”* – zárja aznapi bejegyzését Oszipova.³⁴

Aztán jöttek a megszállás hétköznapjai. Oszipova persze, amíg lehetett, próbálta magában is tartani a lelket. November derekán például azt írja, hogy *„Mi mégiscsak végtelenül boldogok vagyunk, mert a németek vannak velünk és nem a mi kedves és szeretett kormányunk.”*³⁵ Majd azzal folytatja, hogy szinte nem telik el nap összevetés nélkül. A megszállt területek lakossága ugyanis újra és újra összeméri, hogy az, ami velük most megtörtént, vajon miként esett volna meg a bolsevikok idején. És aztán elérkezünk december 27-hez, amikor Oszipova immár a következőket írja: *„Milyen lassan telnek a napok. Valamennyi reménytelen és öröm nélküli. Az emberek immár sem nem szeretnek, sem nem gyűlölnék. Semmi másról nem beszélnek, és semmi másra nem gondolnak, mint az élelem. Mindenkit gyötörnek az álmai. Mindig csak az ételekről álmodunk.”* Majd egy történetet mesél el arról, hogy a városka idősek otthonának lakói azzal a kéréssel fordultak a helyi német katonai parancsnoksághoz, hogy engedélyezzék halott társaik temetésének elfogyasztását. Oszipova szerint a kéréstől elborzadt német parancsnok azonnal elrendelte az otthon elcsigázott lakóinak evakuálását. Ám egy korábban

33 Solonewitsch, 1937.

34 Осипова, 2012. 82.

35 Uo. 95.

Berlinben élő orosz emigráns, aki most a németek mellett tolmácsként dolgozott, elárulta – semmiféle titkot nem csinálva ebből –, hogy „ez az evakuálás egy gatcsinai tömegsírban végződött”, merthogy „a németek ilyen módon »evakuálják« öregjeiket és reménytelen betegeiket”. Oszipova a naplóbejegyzés szerint nem akart hinni ennek. Szerinte ezt a történetet valaki csak úgy kitalálta. Majd némiképp elbizonytalanodva így folytatja: „Úgy tűnik, hogy a fasisztáktól és az egész embe-riségtől bármi kitelik. De a bolsevikok ilyen automatikus módon mégsem gyilkolták le saját népüket. Képtelen vagyok most megtalálni a helyes formulát, de úgy érzem, hogy a bolsevikoknál ez nem így volt.”³⁶

Oszipova azonban, aki egy idő után elkezdett együttműködni a megszállókat kiszolgáló helyi lappal, és ott rendszeresen publikálni, mégsem tud visszafordulni.³⁷ Hiába veszi maga is észre, hogy a megszállás körülményei, a németek jelenléte és magatartása rosszabb és elviselhetlenebb, mint a bolsevikoké volt. A napló szerzője azonban ragaszkodik ahhoz, hogy létezik egy harmadik út. Olyan út, amely csak azért fogadja el Hitler segítségét, hogy meg lehessen szabadulni Sztálintól. Ezt a „harmadik utat” jeleníti meg számára a vlaszovista mozgalom. Nem ismeri ugyanakkor fel, miként felismerték sokan a megszállt szovjet területeken és az emigrációban is, hogy ebben a háborúban, amelyben a Szovjetuniót nem legyőzni, hanem megsemmisíteni akarják, nincs és nem is lehet harmadik út. Már csak azért sem, mert a Szovjetunió legyőzése akkor és ott nemcsak a szovjet államkeret és a bolsevik rendszer felszámolását jelentette volna, hanem Oroszország és az oroszok megsemmisítését is.

Ebben a történelmi helyzetben a vlaszovista mozgalom – ahogyan erre nagyon pontosan rámutatott az amerikai emigrációban élő következetesen antisztálinista mensevik, Grigorij Aronson – nem képviselt valódi politikai alternatívát. „Csakugyan azt gondolják – tette fel a kérdést Aronson a háború után az orosz emigráció körében kibontakozó vitában –, hogy Vlaszov tábornok, aki a háború idején átállt Hitlerrel szembe, akkor, amikor az egész civilizált világ sorsa és Oroszország jövője dőlt el, nem viselne politikai felelősséget a hitlerizmusért? És ha még »enyhítjük« is a vlaszovista osztagok szerepét a Hitler által megszállt Európa különböző pontjain elkövetett egzekúciókban, tényleg feltételezni lehetne azt, hogy Vlaszov képes lett volna valamiféle »független« pozícióban tartani magát, és a Hitlerrel folytatott »tár-

36 Uo. 112.

37 A lap az 1942 szeptembere és 1944 ősze közt megjelenő *Za Rogyinu* (За Родину) volt. A kollaboráns kiadványt előbb Pszkovban, majd Rigában szerkesztették, és mindvégig a lett fővárosban nyomták. A Poljakov család a német csapatok visszavonulásával párhuzamosan maga is előbb Pavlovszkba, majd Rigába költözött át. Innen menekült a háború végén Németország nyugati részébe. Oszipova-Poljakova, aki a lapban Kravics álnéven publikált, főként a szovjet élet fonákosságait, nyomasztó bornírtságát vette célba. A moszkvai kötet szerkesztői bevezető tanulmányukban elismerik, hogy a *Za Rogyinu* hasábjain nem találtak egyetlen olyan Oszipovához köthető írást sem, amely antiszemita lett volna. Sőt arra sem találtak példát, hogy bármikor is dicsőítette volna a nácikat. Álláspontja mint következetesen antibolsevista álláspont írható le. Mindazonáltal ezek az írások mégiscsak egy a megszállók által finanszírozott és azok politikai céljait kiszolgáló lapban jelentek meg. Ráadásul egy olyan lapban, amely folyamatosan közölt nyíltan uszító, antiszemita cikkeket. Egy ilyen lapban való rendszeres publikálás mellett – ahogy a kötet szerkesztői fogalmazznak – nem lehetett a „miseruha tisztaságát” megőrizni. Lásd: Будницкий-Зеленина, 2012. 23–24.

gyalásokon« valódi partnernek mutatkozni (...) és nem Hitler által valamilyen háborús cél érdekében felhasznált eszköznek bizonyulni?»³⁸

Az antisztálinista baloldali emigráció számára nem volt kétséges a nemleges válasz, mint ahogyan nem volt kétséges a vlaszovista mozgalom Gyenyikin általi határozott elutasítása sem. Ők és a megszállt szovjet területek lakóinak többsége ugyanis ebben a háborúban világosan – még ha talán nem is mindig tudatosan – elválasztották egymástól a „haza” és a „rendszer” fogalmát. Sőt bizonyos értelemben maga Sztálin is megtette ezt. A különbségtétel, illetve a háború dominánsan hazafias jellege utóbb komoly politikai problémát is okozott neki. A „szovjet nép” egy idő után spontán módon kialakuló honvédő erőfeszítését és teljesítményét ugyanis nehéz volt ellenőrzött politikai keretek között tartani. Nem véletlen, hogy a hivatalos propaganda hosszú időn át a háborús győzelmet nem a szovjet politikai közösség – a „szovjet nép” – közös erőfeszítésének tulajdonította, hanem mindenekelőtt a bölcs és előrelátó vezér teljesítményének. Nem véletlen, hogy csak a Hruscsov-korszakban jelenhettek meg az első háborús visszaemlékezések, a tábornokok, tisztek és sorkatonák emlékiratai. És az sem véletlen, hogy a győzelem napját is csak az 1960-as évek derekától kezdték ünnepelni a Szovjetunióban.

Mindez azonban nem Oszipova és társai problémája volt. Ő és a hozzá hasonló „eszmei kollaboránsok” ugyanis többnyire életük végéig kitartottak antibolszevizmusra hivatkozó Hitlert választó döntésük mellett. Legfeljebb csak annyi változott, hogy megpróbálták újabb és újabb mentséget találni egykori elhatározásuk védelmére. A hidegháború körülményei között – ha bizonyítottan nem tapadt vér a kezükhöz, és ha nem voltak valamilyen formában aktív kiszolgálói a megszálló hatalomnak – többnyire elkerülhették a felelősségre vonást, miként Oszipova is, és jó ideig a kötet másik szerzője, Szokolov-Szamarin is. Az utóbbiról azonban több évtizeddel a háború után kiderült, hogy a hatóságokat félrevezetve – a megszállók pénzelté lapokban rendszeresen közölt antiszemita írásait eltitkolva – jutott amerikai letelepedési engedélyhez. Az illetékes amerikai bíróság 1986-ban a náci megszállókkal való önkéntes együttműködésért, illetve ennek eltitkolásáért megfosztotta Szokolov-Szamarint amerikai állampolgárságától. Ő pedig nem beárva kényszerdeportálását, Kanadába települt át. Helyzete azonban ott sem rendeződött. Hontalanként halt meg 1992-ben. Talán nem túlzás, ha azt állítjuk, hogy mindebben van valami szimbolikus.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források

Будницкий

2012 „Свершилось. Пришли немцы!” Идеинный коллаборационизм в СССР в период Великой Отечественной войны. Сост. и отв. ред.: Будницкий, Олег Витальевич. Москва, 2012.

38 Аронсон, 1949. 24.

Из воспоминаний переводчика

2010 Из воспоминаний переводчика комиссии по расследованию преступлений НКВД 1937–1938 гг. в Виннице М. Селешко о поведении представителей немецких оккупационных властей и положений населения города и области. In: *Жизнь в оккупации. Винницкая область 1941–1944 гг.* Сост.: Васильев, В. Ю.–Подкур, Р. Ю.–Гальчак, С. Д.–Байрау, Дитрих–Вайнер, А. Москва, 2010. 471–479.

Осипова

2012 Осипова, Лидия: Дневник коллаборантки. In: *„Свершилось. Пришли немцы!“ Идейный коллаборационизм в СССР в период Великой Отечественной войны.* Сост. и отв. ред.: Будницкий, Олег Витальевич. Москва, 2012. 63–176.

Samarin, Самарин

1954 Samarin, Vladimir D.: *Civilian Life under German Occupation, 1942–1944.* New York, 1954. (Mimeographed Series, 58. Research Program on the USSR.)

2012a Самарин, Владимир: Гражданская жизнь под немецкой оккупацией (1942–1944). In: *„Свершилось. Пришли немцы!“ Идейный коллаборационизм в СССР в период Великой Отечественной войны.* Сост. и отв. ред.: Будницкий, Олег Витальевич. Москва, 2012. 227–304.

2012b Самарин, Владимир: Советская школа в 1936–1942 гг. In: *„Свершилось. Пришли немцы!“ Идейный коллаборационизм в СССР в период Великой Отечественной войны.* Сост. и отв. ред.: Будницкий, Олег Витальевич. Москва, 2012. 189–223.

Жизнь в оккупации

2010 *Жизнь в оккупации. Винницкая область 1941–1944 гг.* Сост.: Васильев, В. Ю.–Подкур, Р. Ю.–Гальчак, С. Д.–Байрау, Дитрих–Вайнер, А. Москва, 2010.

2. Szakirodalom

Арад

1992 *Уничтожение евреев СССР в годы немецкой оккупации (1941–1944). Сборник документов и материалов.* Ред.: Арад, Ицхак. Иерусалим, 1992.

Аронсон

1949 Аронсон, Григорий Яковлевич: *Правда о власовцах. Проблемы новой эмиграции.* Нью Йорк, 1949.

Байрау

2010 Байрау, Дитрих [Beurau, Dietrich]: Преступление оккупантов. In: *Жизнь в оккупации. Винницкая область 1941–1944 гг.* Сост.: Васильев, В. Ю. –Подкур, Р. Ю. –Гальчак, С. Д.–Байрау, Дитрих– Вайнер, А. Москва, 2010. 5–29.

Будницкий–Зеленина

2012 Будницкий, Олег Витальевич–Зеленина, Галина Светлояровна: Идейный коллаборационизм в годы Великой Отечественной войны. In: *„Свершилось. Пришли немцы!“ Идейный коллаборационизм в СССР в период Великой Отечественной войны.* Сост. и отв. ред.: Будницкий, Олег Витальевич. Москва, 2012. 4–62.

Двинов

1950 Двинов, Борис Львович: *Власовское движение в свете документов.* Нью Йорк, 1950.

Ермолов

2010 Ермолов, Игорь Геннадьевич: *Три года без Сталина. Оккупация: советские граждане между нацистами и большевиками (1941–1944).* Москва, 2010.

Фицпатрик

2001 Фицпатрик, Шейла [Fitzpatrick, Sheila]: *Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы деревня*. Москва, 2001.

Kline

1957 *Soviet education*. Ed.: Kline, George L. New York, 1957.

Князьков

2004 Князьков, Анатолий Сергеевич: *Оккупационный режим. Партизанское движение*. In: *Война и общество. 1941–1945*. Кн. 2. Ред.: Севостьянов, Григорий Николаевич. Москва, 2004. 264–292.

Кривошеев–Андроников–Буриков–Гуркин

2010 Кривошеев, Григорий Федотович–Андроников, Владимир Михайлович–Буриков, Петр Дмитриевич–Гуркин, Владимир Васильевич: *Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь*. Москва, 2010.

Народное хозяйство СССР

1990 *Народное хозяйство СССР в Великой Отечественной войне. 1941–1945. Статистический сборник*. Москва, 1990.

Население России в XX веке

2001 *Население России в XX веке. Исторические очерки*. Т. 2. 1940–1959 гг. Отв. ред.: Поляков, Юрий Александрович. Москва, 2001.

Solonewitsch

1937 Solonewitsch: Ivan: *Die Verlorenen. Rußland im Zwangsarbeitslager*. Essen, 1937.

Сахаров–Жиромирская

2010 Сахаров, Андрей Николаевич–Жиромирская, Валентина Борисовна: *Облик народа к началу Великой Отечественной войны*. In: *Народ и война. Очерки истории Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.* Ред.: Сахаров, Андрей Николаевич–Сенявский, Александр Спартакович. Москва, 2010. 11–47.

Васильев

2010 Васильев, Валерий: *Оккупационный режим и население*. In: *Жизнь в оккупации. Винницкая область 1941–1944 гг.* Сост.: Васильев, В. Ю.–Подкур, Р. Ю.–Гальчак, С. Д.–Байрау, Дитрих–Вайнер, А. Москва, 2010. 30–47.

ZOLTÁN SZ. BÍRÓ

WILLING COLLABORATORS

REFLECTIONS ON A RUSSIAN DOCUMENTARY COLLECTION

The study analyses the phenomenon of co-operation with the German occupiers, including a so-called “conscious collaboration”, in connection to a book recently published in Russia («It has happened. The Germans have come!» *Ideological Collaboration in the USSR during the Great Patriotic War*. Moscow, 2012). The study covers less studied issues, such as the everyday life of the population in the occupied territories and their relationship with the occupying authorities. This study attempts to clarify the dividing line between the acceptance of occupation and co-operation with the invaders. In this context, the author gives a brief overview of the debate among Russian political exiles about collaboration with Hitler. Finally, it examines in detail the background of the “conscious collaboration” and the impulses leading towards it, noting that the collaboration with the occupying forces – regardless of its motivations – ultimately led its representatives to political isolation and moral impasse.